

A TERROR METAFORÁI

Valastyán Tamás

PhD, MTA–DE Vulgo Csoport
valastyantamas@freemail.hu

Elliptikus reprezentáció

A terrorról szóló filozófiai diskurzusokban vissza-visszatérően jelenik meg a probléma, amely a terror lényegének megragadhatóságát, e jelenség fogalmi-képi ábrázolását illeti. Jól kirajzolódó törekvés mutatkozik a tekintetben, hogy egyrészt a terrort történeti-kulturális fejleményként mutassák be, mint amely az európai szellemtörténet méhében formálódott ki, és amely a világ különböző kultúráinak harcában éppen a nyilvánvaló különbözőség érvényesülésére reakcióképp üti fel a fejét újra és újra. Másrészt a terror kormányzati-stratégiai formaként identifikálható, az épp elnyomó rezsim totális eszközeként arra, hogy hatalmát mindenek fölött érvényesítse. A terror aztán megjelenhet történet-filozófiai kontextusban – mint a forradalom szükségképpeni velejárója, amely elengedhetetlen a születő szabadság lehetőségéhez és létrejöttéhez.

E fogalmi meghatározások némileg diszperz jellegét megerősítik a terror mondhatni, indirekt tropikus megközelítései; azok a metaforák, amelyek a terrorról szóló szövegekben fel-feltűnnek. A 2001. szeptember 11-i támadások után, pontosabban az azt követő félelemmel és bizonytalansággal teli hónapok történései hatására akadtak olyan szerzők, akik a terror jelenségét és hatását a levélbombák természetéhez hasonlították, részint a teljes mértékben kiismerhetetlen és alattomos; bárhol, hirtelen lesújtó borzalom, részint az iszonyatos pusztítás értelmében.

A filozófiai diskurzusban a terrort megjeleníteni hivatott metaforicitás egy sajátos elliptikus reprezentációban formálódik, amelynek egyik fókuszpontja a kízó megragadhatatlanság, a jelenség lényegének megközelíthetetlen, lebegő mivolta, a másik fókuszpontja pedig az irtózat, mindent elsöpítő pusztítás, a lehetséges történések rendjének kimenetelét a semmibe kitoló abrázív aktivitás. Az alábbiakban olyan metaforák bemutatására vállalkozom, amelyek a terror lényegének meghatározása közben születtek, és amelyek, mint látni fogjuk, a fogalmi megragadhatatlanság szülte megtorpanás és a romboló erő táplálta mozgás elliptikus pályáján keringenek. Az első metaforaegyüttest Hannah Arendt híres könyve, *A totalitarizmus gyökerei. Ideológia és terror: új kormányzati forma* című fejezetében olvashatjuk, melyben Arendt a terrort a totalitárius politikai berendezkedés kontextusában mindentől függetlenedni képes mozgásként, egyszersmind az embereket béklyóban tartó *vasbilincsként* jeleníti meg. A második és a harmadik metafora Sade gigantikus életművéhez és a francia forradalom történéseihez kapcsolódik: Georges Bataille az *elszabadulásképével* és mozgásrendjével igyekszik megvilágítani a Sade-i regényvilág és pusztítástörténet dramaturgiáját. Maurice Blanchot pedig a szabadság és a halál viszonyában érvényesülő kiazmust leplezi le mint *ürességet*, Sade ambivalens teremtői aktivitásához, ill. a francia forradalom és terror eseményeihez utalva az olvasót.

Kiragadott példáim merítési közege a terrorról szóló diskurzusok történeti vonatkoztatási rendszereként szignifikáns: hiszen a francia forradalomnak az *ancien régime*-et elsöprő jellege az irodalmi és filozófiai szövegvilágban is megtette a maga szubverzív hatását. A XX. századi totalitárius politikai berendezkedések pedig *sui generis* hordozzák magukban a terror felforgató és alattomos erőmozgását.

Önmozgás és acélbilincs

Hannah Arendt a totalitarizmus értelmezésének kontextusában határozza meg a terror fogalmát. A totalitárius politikai formációkban érvényesülő törvényekről megállapítja, hogy azok pusztá mozgástörvényekként működnek: „Amikor a nációk a Természetet vagy a bolsevikok a Történelem törvényeiről beszéltek, sem a Természetet, sem a Történelemet nem tartották már a tekintély stabil forrásának a halandó emberek cselekedetei számára: a Történelem és a Természet náluk egyszerűen csak mozgás.” (Arendt, 1992, 581.) E változás Arendt szerint azért nagy horderejű, mert immár a törvény nem egy kodifikációs, az emberi cselekedeteket és az e cselekedetek révén alakuló történeket meghatározó keretfogalom, hanem a történelem és a természet önmozgásában felszabaduló erők kifejeződése. És ezen a ponton jelenik meg a terror, mintegy a törvény szubverzív változataként, amely révén a természet és a történelem pusztá mozgástörvényei valósággá változhatnak. A terror akkor válik totálissá Arendt szerint, amikor *quasi* mindentől függetlenedik, semmi és senki nem áll az útjában. A terror lényege éppen ebben a mindentől függetlenedő önerőben és önmozgásban rejlik. Arendt pontos definíciója így szól: „A terror a mozgás törvényének megvalósulása; fő célja, hogy lehetővé tegye a természet vagy a történelem erejének, hogy szabadon, semmiféle spontán emberi cselekvéstől nem gátolva söpörjön végig

az emberiségen.” (Arendt, 1992. 582.) Arendt szövegének tropikus reprezentációja ugyanakkor bevezet egy másik metaforát is, az acélbéklyó vagy vasbilincs képét. Ami az előbbi nagyszabású kinetikus trópushoz képest meglepő fordulat – éppen hogy annak radikális ellentettje. Ugyanaz a totális terror, amely az előbb még mindent elsöprő, az ember pozitív törvényeit pusztá mozgástörvényekké változtató erőként jelent meg az olvasó előtt, most mint az emberek közötti határokat és kommunikációs csatornákat eltüntető, *nota bene* a köztük lévő teret megszüntető acélbéklyó tűnik fel. Arendt szövege ezután e kettős metaforikus reprezentáció tropikus feszültségében szerveződik, a terrornak egyfelől tehát „mint a természeti vagy a történelmi mozgás engedelmes szolgája”, másfelől mint az emberek sokféleségét és sokaságát egységbe kovácsoló, a szabadság lehetőségétől és kiteljesedésétől megfosztó vasbilincs diszperz megjelenítése révén. Az abrázív mozgás és a vasbilincs közötti diszperzió azért zavaró némiképp – és ebben vélem én felfedezni a terror lényege megközelíthetlenségének egyik nyomát –, mert a terror egyneműsítését és a sokféleséget ellehetetlenítő jellegét kifejezni hivatott vasbilincs metafora éppen a mindent elsöprő erő mozgása során aktivizálódik szükségképpen, nem pedig tőle függetlenül. Ily módon az a kézenfekvő viszonyítás a mozgás és a vasbilincs között, amely abban állna, hogy ez utóbbi mintegy megszünteti, ellehetetleníti a másikat, elveszíti létalapját. Ezáltal az arendti metaforikus reprezentációban születő feszültség terméketlen marad.

Ugyanakkor persze Arendt metaforikus társításokban gazdag szövegének tropikus elevensége nem hal el ebben a helyenkénti terméketlen feszültségben. A fejezet vége felé a terror és az izoláció viszonyáról írva Arendt megkülönbözteti a magányt a magányosságtól, mondván, hogy „a magány egyedüllétet igényel, a magányosság viszont mások

társaságában a legkínzóbb”. (Arendt, 1992. 596.) Magányban az ember saját énjével van együtt, ellenben amikor magányos, csupán egy a létezők között, akit mindenki más, még a saját énje is elhagyott. A terror nem szereti egyedül hagyni az embereket önmagukkal, inkább olyan közösségeket törekszik teremteni, melyben mindenki magányos, mások társaságában van egyedül. A mozgás és az acélbilincs, a mindent elsöprő erő és a tér megszüntetése relevánsan érintkeznek egymással a terrornak ebben az elmagányosító törekvésében, melynek a mozgásba hozott sivatag a képi megfelelője, hiszen a hiábavalóan adódó, s így szükségképp elhaló tér a mindent elborító sivatagban végül valóban a totális magányosságot eredményezi.

Elszabadulás – a semmibe

A féktelen, uralhatatlan mozgás Sade irodalmi és filozófiai hangoltságú szövegeire is jellemző. Mi több, a tér elvesztésének bizonyítást, a bezártságot, egy szűk börtöncellába való beprézeltséget is átélte a szerző a Bastille foglyaként. Sade – amint Bataille írja – „Isten helyére általában az *állandóan mozgásban levő Természetet* helyettesíti be”, egyik levelében pedig azt írja címzettjének, hogy „hagyd meg a természetnek annak a gondját, hogy a kedvére mozgasson téged és a végtelennek, hogy megbüntessen”. (Bataille, 1999, 163., 164.) A mozgás elsöprő erejének és a teret vesztés béklyójának feszültsége tehát Bataille szövegében is megjelenik. A francia szerzőnél ez a feszültség azért marad termékeny mindenekelőtt, mert mintegy a tér megszüntének punktuális erősítésére robbantja ki a mozgást. Hiszen Bataille szerint a francia forradalom régi rendet elsöprő ereje a bezártság szimbolikus és tényleges helyéről, a Bastille Sade-ot rejtő cellájából tör fel – „Bizonyos, hogy a zavargás előestéjén Sade beszédet intézett a néphez: szócső gyanánt, úgy tűnik, a szennyvízvezető csövet használta, és többek közt olyan provokatív

szózatokat kiáltozott, hogy »lemészárolják a bebörtönzötteket« (Bataille, 1999. 161.) –, útjára indítva azt a mozgást, amely később a tényleges terror eseményeihez vezet, s amely végül valóban egyetemes történelemformálónak bizonyult.

De amely elsősorban is az abszolút szabadság lehetőségfeltétele. Sade-ot „a *lehetőlen* szabadság szenvedélye tartotta fogva” (Bataille, 1999. 161.), s ez a szenvedély szabadul ki a Bastille-ból, és tombolja ki magát. Mindez persze a hegeli dialektikából ismert fordulat – ti. a forradalom, amely létrehozza az abszolút szabadságot (vö. például Hegel, 1979, 252.) –, de Bataille a szövegében végig inkább *elszabadulásról* beszél, amely fogalomban a mozgás szubverzív ereje és a szabadság lehetősége finoman összeér. Az elszabadulás előfeltételezi a bezártság feszültségét mint eredetpontot, és voltaképpeni létmódja az az abrázív erőmozgás, amely mindent megváltoztat, ami az útjába kerül.

Az elszabadulás tehát mintegy kapcsolatot létesít a forradalom, a terror történeti eseménye, valamint Sade művészeté között. Persze nem direkt módon, hanem reflektáltan és körülményekintően: „Sade élete és életműve különös módon kötődik a forradalom eseményeihez. A forradalom értelme nem jelenik meg közvetlenül Sade eszméiben; ezek az eszmék semmiképpen nem szűkíthetők le a forradalomra. Ha össze is kapcsolódnak, akkor olyan módon, mint egy befejezett alak különmemű elemei, ahogyan egy szikla a romhoz, vagy az éjszakához a csend.” (Bataille, 1999, 160.) Az elszabadulás erőmozgásában két irány rajzolódik ki s fonódik egybe: az önrombolás vágya és a tiszta tudat elérésének szándéka; e kétféle irányulás így együtt viszont egy nagyarányú történelmi-politikai átrendeződést is képes volt gerjeszteni. Valóban félelmetes azt látni és belátni, hogy az individuális rétegekben bekövetkezett változások milyen uralhatatlan tektonikus történelmi-társadalmi mozgásokat képesek

elindítani. Jelen esetben a sade-i műben formálódó ambivalens folyamat, a semmibe veszni vágyó önrombolás mint „a tiszta és világos, vég nélkül megújuló és megtisztuló tudat” elérését elősegítő vad mozgás átcsap egy forradalmi szituációba, majd tovareng a terrorig. (Bataille, 1999. 170.)

A forradalom és Sade műve a Bastille révén érintkezik. Az elszabadulás ereje a bezártság, térszűkítés e robusztus épülettömbjét, egyszermind a szabadság lehetetlenségének roppant szimbólumát a föld színével tette egyenlővé. Eltüntette, pontosabban mégsem, hiszen az alaprajza vonalaiban még ma is látható és elképzeltető a Bastille. Nyomokban él, miként az elszabadulás semmítő mozgása is eleven, rombol és épít, ritmikusan vagy hektikusan, *ad infinitum*. Az elszabadulás e semmítő mozgása önnön metaforikus erejű azonosítási folyamatában is érvényesül, egy kimondhatatlan, megnevezhetetlen esemény keresi a nyelv áradásában a formáját, a történelem menetében a helyét. A börtön cellájának téménküli feszültségpontjába sűrűsödik a teremtői aktivitás, a robbanni, majd szétáradni kész erőmozgás, Sade írói extravagáns képzelete számyal és őrjöngve csapong a szexuális és erotikus féktelenség szövegáradatában, kitör a forradalom, elszabadul s tombol a terror. Törlődik a föld színéről minden dolog, fogalom és kép.

Az üresség

Maurice Blanchot szintén az individuális teremtői aktivitás és az univerzális változások (legyenek azok akár történelmi sorsfordulók, egy adott emberi közösség politikai berendezkedésében bekövetkező váltások vagy épp metafizikai szinten formálódó módosulások) kölcsönviszonyát feltételezi, amikor az íróban arra a mozgásra fókuszál, „mely megállás nélkül és csaknem minden átmenet nélkül halad a semmitől a minden felé”. E mozgás fő jellemzőjét Blanchot a tagadásban

véli megragadhatónak, „mely nem elégszik meg azzal a valóságérítéssel, melyben mozog, hiszen meg akar valósulni, és ezt csak úgy teheti, ha tagad valami valóságos dolgot, valóságosabbat a szavaknál, valódiabbat, mint az elszigetelt individuum, aki a birtokában van: hajtja is szüntelenül a világ élete és a nyilvános létezés felé, hogy rávezesse, hogyan válhat írás közben éppen ezzé a létezéssé”. (Blanchot, 2003, 15-16.)

Az írói aktivitás és az elszigetelt individuum, valamint a nyilvános létezés megtestesítője, illetve hordozója és példája Bataille-hoz hasonlóan Blanchot-nál is Sade és a francia forradalom. Csakhogy amíg Bataille-nál az elszabadulás metaforikus és tényleges mozgása a semmi felé tolja a lehetséges események kimenetelét, addig Blanchot a tagadás hangsúlyozásával éppen ellenkezőleg, a minden felé irányítja azt. És ez döntő különbség, még akkor is, ha például a hegeli intenció és filozófiai háttér, valamint az egyén és a történelem rendkívül erős egymáshoz viszonyítása, egymásra vonatkoztatása mindkettjükénél hasonló. Blanchot azzal, hogy abba az abrazív erőmozgásba, amely az írói teremtői közegben és a történelmi szituációkban egyként releváns, beiktatja a tagadás valódi szubverzív mozzanatát, lehetővé teszi, hogy a folyamatok ne a semminek akár a nihilizmussal rokon, akár a tényleges megsemmisüléssel ekvivalens övezetében torkolljanak, hanem mintegy a minden által körülölelt semmit, azaz az ürességet érintsék, oda hatoljanak be. Az üresség léte a semmi, azonban lehetőségfeltételében a minden határozza meg. Tudniillik arra vár, hogy telítődjön. Hogy megvalósuljon benne valami. Az üresség attól üresség, hogy kész telítődni – jelen szituációkban, Sade művészetében és a francia forradalom esetében: a mindennel. Az író mint elszigetelt individuumot a tagadás a világ, a nyilvános létezés felé hajtja. Tagad minden addig fennálló rendet, vallást, hitet, törvényt, és ekkor találja szembe ma-

gát a történelemmel, amely a megvalósulás lehetőségévé, azaz ürességgé változott: „a történelem a megvalósuló üresség, az eseményé vált *feltétlen* szabadság”. (Blanchot, 2003, 16.) Az ilyen korszakot nevezi Blanchot forradalomnak, amikor, lakonikusan fogalmazva, minden lehetséges. Az események ilyenkor kizárólagosak és feltétlen érvényűek lesznek. Tiszták és szükségszerűek. Minden cél végső cél, minden tett végső tett. De ha mindez így van, mondja Blanchot, a szabadság pandanja csupán a halál lehet. Nincs más alternatíva: „az egyedül elfogadható szavak ilyenkor: *a szabadság vagy a halál*”. (Blanchot, 2003, 16.) A kizárólagosságnak és az abszolúciónak, az alternatívák ilyen végletes és végzetes leszűkítettségének, a sors elvégeztettségének az ideje, amikor az üresség semmire se tekintettel épp telítődik, borzalmas méhében hordozva a megvalósítani vágyott mindent, nos ez a terror.

A terror mint a szabadság és a halál abszolút és végzetes kiazmusa a történelem transzcendentális ürességét telíti a mindennel. E telítődés számmtalan módon végbemehet, de közös bennük az, hogy a terror ideje könyörtelenül különös. Azért nem fogható semmi másához, azért oly különös az individuum életében és a történelem menetében, mert a két jellegformáló meghatározottsága – a szabadság és a halál irreálisan felértékelődik, ellenben az emberi élet és a meghalás drasztikusan lefokozódik. A terror és a történelem érintkezésének, sőt egymásba íródásának e különös jellegzetessége, monstroz aszimmetriája Blanchot-ban Hegel egyik gondolatát idézi fel: „A halál eseményének önmagában már nincs jelentősége. A Terror idején az egyes emberek maghalnak, és ez lényegtelen dolog. Hegel egyik híres mondata így szól: »Ez a legközömbösebb, legértéktelenebb halál, nem jelent többet, mint levágni egy káposztafejet vagy lenyelni egy korty vizet.«” (Blanchot, 2003, 17.) Egyfelől pusztá absztrakciók népesítik be a

történelem színpadát, másfelől a tényleges halál tombol, és a valódi félelem szervezi a lényegtelené vált mindennapi létezését. A terror a történelemnek az a pillanata, „amikor az élet magában hordozza a halált, és éppen a halálban marad fenn”. (Blanchot, 2003, 18.) A halálban fennmaradó élet az üresség telítődhetőségének nyugtalanító, de rendkívül pontos leírása. Az üresség ugyanakkor a fogalom megszűnése is, mindenféle fogalmiság és képesség kioltódása, a metaforikus azonosítás szándéka és lehetetlensége.

Képtelenségek örökkévalósága

Meglehet, nem véletlen, persze nem is feltétlen szükségszerű az, hogy a terror metaforáiban működő azonosítás maga is feszültségteli és romboló erejű. A metaforában az a legizgalmasabb mozzanat, amikor a benne s általa teremtődő képi önmagába fordítja a fogalmat, pontosabban amikor a fogalom és a kép határai megszűnnek: a fogalom átfordul képbe, egyúttal gazdagszik a fantázia látásával, a kép pedig telítődik a megnevezés rendjével. A metaforában az azonosító és az azonosított közötti viszony eredeti vagy inkább eredendő, de mindenképp motivált. Ahhoz, hogy a metaforában a fogalom és a kép a különbség gazdagságában tudjon azonosulni, egy elemibb szinten is be kell hogy következzen a fúzió: tudniillik a világ és a nyelv között. A világ és a nyelv eleven kiazmusa a voltaképpeni létalapja a metafora tropikus azonosításának.

A terror metaforái megszüntetik, lerombolják saját magukat. Arendtnél a Természet és a Történelem pusztá mozgástörvényei-ként lelepleződő abrázív aktivitás, valamint az emberi sokféleséget megbéklyózó vasbilincs egymást szüntetik meg. Az elszabadulás bataille-i képében a semmitő mozgás magát az azonosítást is eltörli. Blanchot-nál létében a semmi által, ám lehetőségfeltételében a mindentől meghatározott üresség mintegy

elnyeli a metafora azonosító erejét. A terror mindhárom metaforája tehát önmaga ellen fordul. Miután kifordítja a világot önmagából, a terror saját magát is felforgatja. S ettől nem mentes önnön reprezentációja sem. A terror is kiazmusba rendezi a világot és a nyelvet. A terror a történelem és a természet egy lehetséges verziója, egyszersmind szubverziója. Felemelkedik vagy épp lesüllyed

tényleges eseményeivel és fogalmi, képi reprezentációival az örületes valóságosság történeti-nyelvi világába, egyúttal átfordul – Kant szavaival – a „képtelenségek örökkévalóságába”.

Kulcsszavak: *terror, metafora, ellipszis, megragadhatatlanság, mozgás, acélbilincs, elszabadulás, semmi, tagadás, üresség*

IRODALOM

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei* (Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc és Seres Iván fordítása). Európa, Budapest
Bataille, Georges (1999): *Sade* (Kálai Sándor fordítása). Vulgo, június, 159–171.

Blanchot, Maurice (2003): *Az irodalom és a halálhoz való jog* (Szabó László fordítása). Vulgo. 2. 5–31.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A szellem fenomenológiája* (Szemere Samu fordítása). Akadémiai, Budapest

